

Anica Mikuš Kos, spec. pediater, spec. psihiater

KAKO PRISTOPITI K OTROKOM BEGUNCEM V SLOVENSKIH ŠOLAH

Otroci begunci iz Sirije, Iraka in Afganistana so začeli vstopati v naše šole. Slovenske šole imajo izkušnje z učenci priseljenci iz drugih držav. Toda otroci iz sedanjega begunskega vala imajo značilnosti, zaradi katerih je potreben poseben razmislek ob njihovem vključevanju v naše šole. Okolje in kultura, iz katerih prihajajo, sta zelo različna od evropskih. Predvsem pa prihajajo obremenjeni z grozotami vojnih doživetij in izgub. In ne nazadnje, v marsikaterem kraju Slovenije prihajajo v razgreto vzdušje odporov in predsodkov zoper begunce.

S KAKŠNO PRTLJAGO PRIHAJAJO

Doživeli so številne izgube – v vojnem nasilju so izgubili starše, druge sorodnike, prijatelje. Porušili so jim hiše. Izgubili so dobrobit varnosti in zaupanja v ljudi. Svet je razpadel pred njihovimi očmi. Mnogi so izgubili upanje, da se bo za njihovo domovino kaj izboljšalo, saj trajajo oboroženi spopadi že pet let ali, denimo v Afganistanu, že desetletja. Doživeli so številne travmatske dogodke, to so dogodki, ki po nevarnosti, grozotnosti presegajo običajno človeško izkušnjo. Bili so priča umiranju, ubijanju, nekateri rezanju glav. Preživeli so smrtno nevarno pot v Evropo. Na poti doživljajo odklanjanje, sovražnost, pomanjkanje, mraz, življenje v blatu in predvsem negotovost. Do kam bodo prišli? Ali se bodo morali vrniti tja, od koder so prišli? Za seboj so pustili svojce, prijatelje, za katere ne vedo, ali bodo preživeli.

A ne prihajajo le obteženi z »darovi« ene najbolj krvavih vojn sedanjega časa in begunskih poti, ki jih tisoče njihovih soživaljancov ni preživel. Vstopajo v razred s strahom, tesnobo, enako, kot jo doživlja slovenski otrok, ko vstopi v nov razred, le da je ta strah zaradi velike različnosti večji. Ta se nadgradi na čustveno prizadetost zaradi doživetega, zaradi izgub in zaradi skrbi za tiste, ki so ostali v domovini.

Obremenjeni so tudi s sedanjimi okoliščinami življenja – ekonomskimi, bivalnimi. Marsikdaj prevzemajo v družini obveznosti – skrb za mlajše, pomoč materi. V odsotnosti očeta fantje prevzemajo vlogo moškega v družini. Običajno se otroci mnogo hitreje naučijo jezika države, v kateri po novem prebivajo, kot starši in delujejo kot prevajalci. To ne pomeni le, da spreminjajo besedilo iz enega jezika v drugi in obratno. To pomeni, da so vezni člen med starši in zunanjim okoljem, da so udeleženi v teh interakcijah, ki znajo biti neugodne, zastrašujoče, in da prevzemajo odgovornost za dogajanja.

Gre za kumulativne učinke mnogih čustvenih ran, sedanjih stisk, jezikovne osamitve, prilagoditvenih težav. Pri obvladovanju bodo velike individualne razlike med

otroki, pogojene z otrokovimi lastnostmi, njegovimi izkušnjami in sedanjimi življenjskimi okoliščinami. In med slednjimi ima šola nadvse pomembno vlogo.

KO SO V ŠOLI, V RAZREDU

Na razumejo jezika. Morajo se naučiti novega jezika. Pri tem bodo eni hitrejši, drugi počasnejši, odvisno od nadarjenosti za učenje jezika. Čustvena prizadetost vpliva na sposobnosti, zmogljivosti pomnjenja, učenja na sploh. Možgani, obremenjeni z žalostjo in strahom, težje sprejmejo nove besede, nove stavčne tvorbe. Poleg nepoznavanja jezika gre tu še za nepoznavanje in nerazumevanje skritih, a še kako pomembnih pravil socialnega vedenja. Prevladuje občutek osamljenosti, nepripadnosti skupini, neboljenosti, zavesti, da ni znanega človeka, človeka iz tvoje skupine, na katerega bi se lahko obrnil po pomoč.

V zunajšolskem času so prikrajšani za skupne dejavnosti z vrstniki, za izkušnje; živijo omejeni na fizični svet svojega domovanja in socialni svet svojih sonarodnjakov.

V šoli, v katero so se zatekli, pa se lahko zgodi tudi marsikaj slabega. Lahko dolgo traja, da sošolci sprejmejo otroka begunca. Lahko ga posamični otroci odklanjajo in to jasno pokažejo. Pred kratkim mi je znanec povedal: »Ko sem bral vašo knjigo o šolanju otrok beguncev iz Bosne v Sloveniji, sem se spomnil, da je v moj razred prišel otrok begunec. Kako smo ga zasmehovali! Upam, da mu to ni pustilo kakih hujših posledic. Danes mi je težko zaradi tega. Rad bi ga srečal in se mu opravičil.« (Mikuš Kos, Delo, 19. marec 2016) Ti, ki so drugačni, so v večji meri žrtve vrstniškega preganjanja. Iz svoje prakse delovanja v otroški psihiatriji pomnim nemalo primerov preganjanj otrok iz nekdanjih južnih republik Jugoslavije. Tudi v novi zgodovini slovenskega šolstva so taki primeri.

Učitelj lahko doživlja novega učenca kot breme, saj otrok begunec zares terja dodatne napore učitelja. Učitelj je lahko pod pritiskom drugih staršev, ki so odklonilni do prisotnosti Sirca ali Iračana ali Afganistanca v razredu. Lahko je otroku beguncu nenaklonjen iz ideoloških razlogov.

KAKŠNI BODO?

Najprej – to bodo otroci, kakršni so drugi. Iz moje izkušnje z otroki begunci iz Sirije, ki sem jih srečala v Kurdistanu v Iraku, lahko rečem, da so pristrčni, prijazni otroci z radovednostjo v svetlečih očeh. Zaradi njihove različnosti so zanimivi, lahko se od njih – tako odrasli kot učenci – česa naučimo, razširijo naša obzorja.

Razumljivo je, da bodo nekateri imeli prilagoditvene težave. Te se lahko pokažejo v pretirani zavrnosti, blokadah, težavah pri vključevanju, osamljenosti, težnji po izostajanju iz šole. Lahko pa se kažejo tudi v oblikah vedenja, ki so moteče. To so prehodni pojavi, ki ob ustreznem odnosu in ravnanju učitelja in sošolcev v nekaj tednih izginejo.

Dolgotrajen strah in travmatske izkušnje vplivajo na čustvovanje, mišljenje, vedenje. Pojavijo se lahko posttravmatske psihične motnje, ki povzročajo trpljenje otroka in so lahko težavne za njegovo okolje. Okrevanje otrok po izgubah in travmah je v veliki meri odvisno od tega, kako bodo z njimi ravnali v novem okolju in koliko jim bodo pomagali.

Bodimo realistični. Seveda bodo med otroci begunci tudi taki z resnejšimi težavami. V celotni populaciji šolskih otrok Zahodne Evrope, ZDA, Kanade in drugih bogatih in stabilnih držav ocenjujejo, da je od 10 do 20 % otrok s psihičnimi težavami, motnjami, ki bi terjale pomoč strokovnjakov (Vanaelst et al., 2012; Murphy in Fonagy, 2013). Med njimi so otroci s specifičnimi učnimi težavami, hiperkinetični otroci, otroci z motnjami vedenja, depresivni otroci, otroci z veliko tesnobe, otroci s šolsko fobijo, otroci z motnjami v socialnih stikih, avtistični otroci. Tudi med učenci begunci lahko pričakujemo otroke s podobnimi težavami. V stresnih okoliščinah se praviloma že obstoječe motnje stopnjujejo. Morda bo tako tudi pri kakem otroku beguncu.

A VENDAR – NOSIJO V SEBI VELIKO PSIHIČNO ODPORNOST, MOČ OBVLADOVANJA TEŽAV

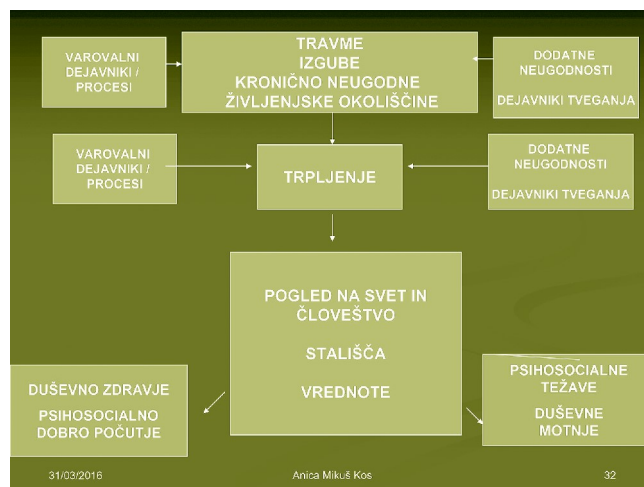
Ne glede na to, kaj so doživeli, kaj so izgubili, velika večina otrok vojne okreva, vzpostavi normalno vedenje, odnose, sposobnost obvladovanja razvojnih nalog, pozitiven pogled na prihodnost, zaupanje v ljudi. Če ne bi bilo tako, bi bilo na milijone in milijone ljudi, ki so v otroštvu doživeli vojno, psihiatričnih bolnikov. Vendar spomin na gorje in bolečina ostaneta zapisana v spominu.

Človek – tako odrasli kot otrok – ima vire za obvladovanje težav, izgub, travmatskih doživetij. Ti viri so v človeku in v njegovem okolju. Otroku lastni so njegov temperament, kognitivne sposobnosti, sposobnost poiskati pomoč, izkušnje. Zunanji viri so v družini, skupnosti, šoli, v religiji. Govorimo o varovalnih dejavnikih in procesih. To so dejavniki in procesi, ki otroka, izpostavljenega ogrožajočim okoliščinam in vplivom, ščitijo pred nastankom ali vzdrževanjem motenj. Povečujejo psihično odpornost, varujejo pred dejavniki tveganja in pred razvojem duševne motnje.

Prvi vir podpore in pomoči otroku v stiski so njegovi starši. Toda pri otrocih beguncih se srečamo s posebnimi okoliščinami. Njihovi starši so doživeli enake travme in izgube. Podporna moč staršev ali enega od staršev se zaradi lastne prizadetosti zmanjša. Zato je toliko nujneje aktivirati zunanje vire pomoči. In teh je v šoli veliko.

Od soigre varovalnih dejavnikov in dodatnih neugodnih izkušenj, ogrožajočih dejavnikov, so odvisna okrevanje, prilagajanje na nove okoliščine, psihosocialno dobro počutje. Zato je tako pomembno zagotoviti otroku

čim boljše izkušnje, doživetja, občutja v šoli in ga zavarovati pred slabimi.

Slika 1: Možen izid delovanja ogrožajočih in varovalnih dejavnikov (Mikuš Kos, 2016, elektronska knjiga).

Z varovalnimi vplivi je tesno povezana psihična odpornost. To je sposobnost uspešnega soočanja z neugodnimi okoliščinami, ne da bi bil zaradi tega otrok dolgoročno prizadet in ne da bi se pojavile dolgotrajne čustvene ali vedenjske težave. Pomeni tudi, da je otrok zmožen živeti v skrajno neugodnih okoliščinah, ne da bi bili zaradi tega moteni njegovo socialno delovanje, učinkovitost pri opravljanju življenjskih nalog, odnosi z ljudmi in druge lastnosti, ki spadajo med komponente duševnega zdravja.

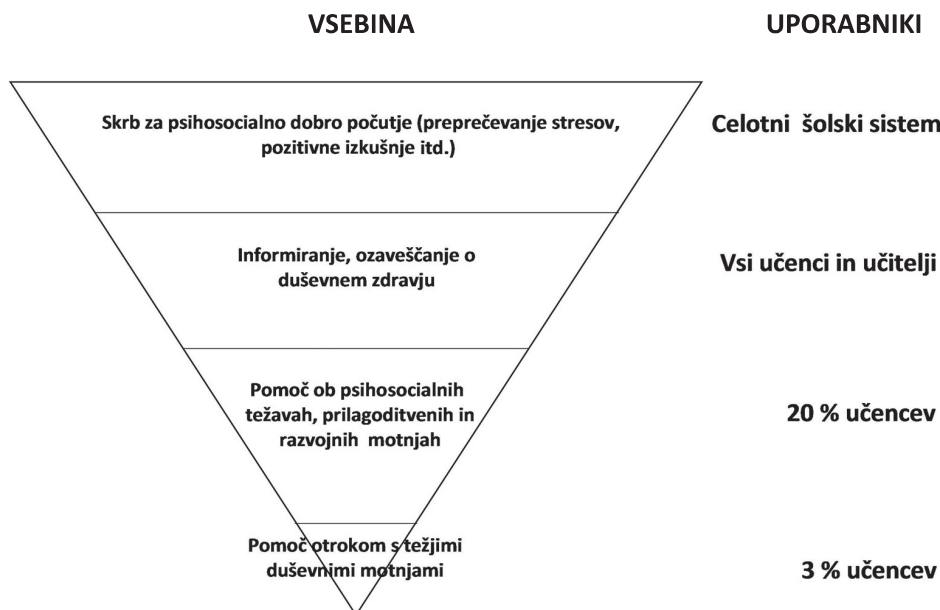
ŠOLA KOT VAROVALNI DEJAVNIK

Pozitivni psihosocialni procesi v šoli in lastnosti šole so pomembni za vse šolske otroke. Vendar so največjega pomena za otroke, ki odraščajo v neugodnih družinskih in socialnih okoljih, in za otroke, ki so doživeli vojna dogajanja in begunstvo. Pri teh otrocih dobijo značaj varovalnih dejavnikov.

Ko predstavljamo pozitivne vplive šole na duševno zdravje otrok, pogosto uporabljamo različice piramide, ki predstavlja razporeditev učencev glede na njihovo psihosocialno stanje in duševno zdravje ter možne varovalne vplive šole.

Med varovalnimi dejavniki, ki jih vsebuje šola, so predvsem šolski uspeh ali vsaj uspeh pri nekem predmetu ali na nekem področju, dobri odnosi z vsaj enim učiteljem, dobri odnosi s sošolci in z vrstniško skupino ter prijazna in podporna psihosocialna klima razreda.

Vključenost otroka v interesne dejavnosti, kot so športne, izrazne in kulturne dejavnosti, je prepoznana kot pomemben varovalni dejavnik. Za otroka begunca bodo zlasti pomembne tiste dejavnosti, ki ne slonijo zgolj na jezikovnem izražanju, torej predvsem šport, praktične ustvarjalne dejavnosti. Pri teh ima otrok možnosti za doseganje uspehov, razvijanje dobre samopodobe, pridobivanje novih ugodnih izkušenj v medosebnih odnosih.

Shema 1: Shema vsebin in uporabnikov pozitivnih vplivov šole na duševno zdravje učencev (prilagojeno po Unicef, 2015).

Prijateljska pomoč prostovoljcev otrokom in mladostnikom je vse bolj cenjen varovalni dejavnik. Prostovoljci izboljšujejo kakovost otrokovega življenja, nudijo nove ugodne socialne izkušnje, otroke uvajajo v interesne dejavnosti in še po mnogih drugih poteh pomagajo otrokom in mladostnikom, izpostavljenim ogrožajočim dejavnikom, pri vzdrževanju njihovega psihosocialnega ravnovesja. Tabela prikazuje učinke delovanja prostovoljcev (Mikuš Kos, 2016). Otroku beguncu se je sesul njegov svet, omajala vera v ljudi. Prostovoljec popravi doživljanje sveta, olajšuje prilagoditev in krepi otrokove sposobnosti obvladovanja

travmatskih doživetij, izgub, prikrajšanosti in drugih težav, povezanih z begunskim življenjem.

Aktiviranje otrok beguncev za sodelovanje v pro-socialnih dejavnostih v korist razreda, šole ali za dobrobit drugih (denimo pomoč staremu človeku) je zelo učinkovita pot integracije. S tem otrok begunec prestopi iz vloge nemočne žrtve v vlogo osebe, ki sooblikuje svoje okolje, in ta zavest sodelovanja, aktivnega prispevanja, krepi njegove notranje sile, potrebne za obvladovanje lastnih težav.

Še vedno veljajo ugotovitve Kielsona (Kielson, 1979), ki je proučeval usodo otrok, ki so preživeli nacistična

Tabela 1: Učinki delovanja prostovoljcev.

Psihosocialne težave otrok beguncev	Pomoč prostovoljcev
Izguba socialne mreže iz domačega okolja. Socialna izolacija, življenje v getu v državi azila.	Ustvarjajo novo socialno mrežo. Prostovoljci iz države azila so most med begunsko skupnostjo in prebivalstvom države azila.
Slabe izkušnje z ljudmi, razočaranje, čustvena prizadetost.	Prijaznost, prijateljevanje, izkušnja »še so dobri ljudje«.
Izključenost, ksenofobija, sporočila o nezaželenosti.	Sprejetost in sporočilo »ni nam vseeno, kaj se z vami dogaja, želimo pomagati«.
Prikrajšanost za običajne otroške aktivnosti.	Organizirajo igre, športne aktivnosti, peljejo otroke na izlet.
Neznanje jezika in posledične težave.	Učijo otroke jezik države azila.
Učne težave.	Nudijo učno pomoč otrokom.
Težja psihična prizadetost zaradi travmatskih doživetij in izgub.	Delujejo kot zdravniki, prispevajo k okrevanju.
Težave v integraciji v novo okolje zaradi nepoznavanja vzorcev vedenja in nenapisanih pravil.	Otroci se od prostovoljcev učijo za državo azila značilnih vzorcev vedenja, s pomočjo prostovoljcev sta lažja socialna orientacija in prilagajanje.
Splošna osiromašenost življenja, stikov in aktivnosti.	Popestritev in obogatitev življenja, boljša kakovost življenja.

koncentracijska taborišča. Ugotovil je, da je kakovostna organizacija vsakodnevnega življenja otrok v povojnem času delovala kot zaščita pred dolgotrajno ali trajno duševno poškodovanostjo. Enako velja za otroke begunce, ki so se premaknili z vojnih območij na mirna območja.

KAJ ŠE LAHKO STORI ŠOLA ZA OTROKA BEGUNCA

Šola je za otroke begunce najbolj pomemben in vpliven slovenski življenjski prostor. Šola je zanje glavni predstavnik države gostiteljice in njenega odnosa do beguncev.

Kar se v šoli dogaja, lahko dodatno zagreni njihovo življenje ali ga polepša, poslabša njihovo psihosocialno stanje ali pospeši okrevanje. Nič ni tako pomembno za psihosocialno kakovost življenja otroka begunca v Sloveniji, kot je šola.

Opozorila bi na pomen učitelja v tem dogajanju. Moja izkušnja je, da učitelji podcenjujejo svojo pomembnost za duševno zdravje, psihosocialno dobrobit in razvoj otrok, zlasti otrok, ki so doživeli in še doživljajo veliko hudega. Učitelj ustvarja psihosocialno klimo razreda. Zagotavlja spoštovanje pravil – pravnost in pravičnost v razredu. Za otroka, ki je doživel krivice, nasilje, je ta izkušnja ključnega pomena za videnje sveta, človeštva, države gostiteljice. Otrok lahko prepozna v učitelju človeka, ki mu lahko zaupa, človeka, ki ga razume, ga podpira. Otroci begunci so bolj lačni dobrega v človeku kot kruha. O tem pišem, ker je moja izkušnja pri delu z učitelji z območij, prizadetih zaradi vojnih dogajanj, in učitelji v Sloveniji ta, da je veliko zares plemenitih učiteljev, ki naredijo veliko dobrega za svoje učence, a se nekako ne zavedajo kapitala, s katerim razpolagajo in ki ga delijo otrokom.

Priprava šole na prihod učenca begunca je potrebna tako zaradi dobrobiti sprejetega kot zaradi dobrobiti šole in razreda, v katerega novi učenec prihaja. Še posebej pa je to pomembno v okoliščinah strahu, predsodkov ali celo sovražnosti do ljudi, ki so pripadniki muslimanske vere, kakršnim smo priča danes v Evropi in Sloveniji. Prihod otroka v razredno klimo, v kateri je veliko bojzani, pomislekov, odklanjanja beguncev, lahko povzroči težave ne le otroku beguncu, temveč tudi vznemiri razred in razredno skupnost.

Kar zadeva priprave na sprejem otrok beguncev – učitelji in šolski svetovalni delavci vedo o tem več kot jaz. Glede vključevanja otrok priseljencev je Zavod Republike Slovenije za šolstvo izdelal smernice (2012). Posredujem le nekaj svojih izkušenj. Nemalo je strahov in pomislekov tudi med učenci. Nadvse je koristen pogovor z učenci na temo begunci v Sloveniji. Informiranje učencev o tem, kaj se dogaja v državah, iz katerih prihajajo, zakaj prihajajo, kaj so begunci in njihove družine doživeli, bo razblinilo marsikateri predsodek. Koristna je lahko razprava o stališčih, mnenjih, vrednotah, solidarnosti, pro-socialnem vedenju. Pogovarjamo se lahko o tem, kako so se učenci počutili, ko so prvič prišli v nov razred. Ali o tem, kaj mislijo, čutijo, ko gledajo televizijske prikaze beguncev. Ob skupnem razmišljanju razreda o tem, kako lahko olajšamo vključevanje

otroka begunca v razredno skupnost, postanejo učenci načrtovalci pomoči otroku in se ob tem poistovetijo z izdelanim načrtom. Učenci so lahko zelo domiselni v svojih predlogih. Koristni so praktični nasveti učiteljev, kako lahko sošolcu pomagajo.

Med priprave gotovo spada tudi pogovor s starši. Dobro je, da izvedo nekaj o novem sošolcu svojega otroka – od kod prihaja, o njegovih družinskih razmerah, o njegovih interesih in težavah pri učenju in vključevanju. Tako bo pri starših manj sumničenja in strahu. Starši novega učenca se lahko predstavijo staršem drugih učencev na roditeljskem sestanku.

Za psihično okrevanje, za motiviranost oz. za aktivacijo zmogljivosti, za energijo za učenje in za integracijo otroka begunca so predvsem pomembni učitelj in odnosi z vrstniki. Ko otrok begunec pride v razred, je to otrok s posebnimi potrebami po prilagojenih pedagoških pristopih in možnostih, zlasti pa s potrebami po psihosocialni podpori. Steber te podpore je učitelj. Pri tem niso potrebna herojska dejanja, niti visoka znanost. Osnove so informiranost, pripravljenost učitelja podpreti otroka in njegova človečnost. Vse to naj bo vgrajeno v razredni vsakdan.

Učenec begunec naj ne bo po nepotrebnem v središču pozornosti. Čim prej naj se znajde v vlogi normalnega, običajnega člana razredne skupnosti. Naj ne bo obravnavan kot nemočna žrtev, ki potrebuje usmiljenje in pomoč. Zahteve in pričakovanja učiteljev naj vzpodbujajo njegove zmogljivosti prilagajanja in učenja.

Sošolci in starejši učenci lahko pomagajo pri učenju jezika, šolske snovi, napisanih in nenapisanih pravil vedenja; lahko imajo tudi posredniško vlogo pri vključevanju v različne obšolske in interesne dejavnosti. Vendar naj novi učenec ne bo le prejemnik pomoči. Takoj naj tudi sam začne razredu nekaj dajati. Naj čim prej tudi on postane sodelavec v projektih v korist razreda, šole ali posameznikov. Učitelj lahko ustvari priložnost in vzpodbudi novega učenca, da kaj nauči sošolce – morda jih nauči nekaj arabskih besed, predstavi pravljico svojega naroda, svojo državo, pove, kako je biti otrok begunec. Otroku begunec se lahko vključi v prostovoljno delo.

Odnosi s sošolci so največjega pomena za otrokov občutek varnosti, sprejetosti, vključenosti, pripadnosti. Iz izkušnje šolanja otrok beguncev iz Bosne in Hercegovine (Mikuš Kos, 2015) vemo: imeti prijatelja Slovenca, biti povabljen k njemu na dom so dogajanja, ki osrečujejo otroke begunce. Učitelj ima veliko možnosti vplivanja na te odnose, je mediator in katalizator povezovanja. Obenem je potrebna posebna pozornost pri spremljanju tega, kaj se z otrokom dogaja v razredu, kakšni so vrstniški odnosi, ker so možni zapleti.

Morda lahko v knjižnici naredijo seznam knjig o otrocih beguncih in migrantih ter priskrbijo filme o njih, te pa si nato učenci ogledajo pri razredni uri.

Veliko pomoči prejmejo priseljenci tudi v okviru nevladnih organizacij; med številnimi naj omenim le delovanje nevladnih organizacij v Novem mestu in Ljubljani. Povezovanje z njimi je lahko v pomoč otroku in učitelju.

SODELOVANJE S STARŠI

Pri vzpostavljanju sodelovanja lahko pričakujemo ovire. Ena teh je gotovo jezikovna. Interes staršev za otrokovo šolanje lahko zasenčijo druge eksistencialne prioritete ali psihične težave staršev. Slišala sem za primer, ko mati z duševnimi motnjami, ki so terjale bolnišnično zdravljenje, ni dovolila svojim otrokom obiskovanja šole. Pri materah iz Bosne in Hercegovine smo tu pa tam srečali matere, ki zaradi velikega strahu in tesnobe, da bi se otrokom kaj zgodilo, ko bodo ločeni od nje, niso dovolile obiskovanja šole. Potreben je proaktiven pristop učiteljev. V pomoč je lahko oseba iz skupnosti beguncev, ki deluje kot prevajalec in mediator ter povezuje starše s šolo. Informiranost staršev o šoli in šolskem okolju bo znatno prispevala k zaupanju staršev (Mikuš Kos, 2016). Obstaja več možnosti, kako spodbuditi sodelovanje s starši, na primer: ali se starši lahko aktivno vključijo v delovanje šole? Morda mama pripravi kako jed za razred? Ali oče zaigra na kak inštrument, zapoje pesem ob kaki proslavi?

SKLEP

Otroci begunci v slovenskih šolah niso le skrb Ministrstva in Zavoda RS za šolstvo, njihove usode ne

določajo le okrožnice in akti. So zadeva človečnosti ravnatelja, učiteljev, šolskih svetovalnih delavcev, učencev in njihovih staršev. Šola je za otroke begunce predstavnik države gostiteljice. Od tega, kako bodo ravnali z njimi v šoli, kakšne odnose bodo razvili, sta odvisni njihovo videnje Slovenije in Slovencev ter njihovo vedenje v Sloveniji in drugod. Dober sprejem in dobri odnosi z otrokom beguncem so investicija v prihodnost – za našo skupnost in za to, kako bo otrok begunec videl človeštvo, kako bo deloval in sodeloval z ljudmi (Mikuš Kos, 2016).

Doživetje varnosti, dobrega, človečnosti je zdravilo za otrokovo čustveno prizadetost, ki izvira iz preteklih doživetij iz sedanjih stisk. Takšna doživetja in izkušnje so tudi steber pozitivnega odnosa otrok beguncev do države azila in ljudi na sploh. Empatičen in sprejemajoč odnos ter možnost šolanja in izobraževanja sta osnova za integracijo otrok in mladih v evropsko okolje (Hebebrand, 2016).

V okviru šole je možno aktivirati številne vire pomoči, ki bodo olajšali učenje in vključevanje otroka. V Sloveniji imamo modele dobrih praks pomoči priseljenim otrokom na šolah in veliko gradiv o multikulturni vzgoji. Največ se bodo šolski delavci naučili iz izmenjave izkušenj. Zelo koristno bo, če bodo možnosti za takšne izmenjave sestavni del sistemskega pristopa k vključevanju otrok beguncev v slovenske šole.

VIRI IN LITERATURA

- Hebebrand, J., Anagnostopoulos, D., Eliez, S., Linse, H., Pejovic Milovancevic, M. in Klasen, H. (2016). A first assessment of the needs of young refugees arriving in Europe: what mental health professionals need to know. *Eur Child Adolesc Psychiatry*, 25:1–6.
- Growing Up in Conflict: The Impact on Children's Mental Health and Psychosocial Wellbeing. Report on symposium 26. – 28. 5. 2015, New Babylon Meeting Center, Haag, UNICEF.
- Keilson, H. (1979). Sequential traumatization of children. *Danish medical bulletin*, 27 (5), 235–237.
- Mikuš Kos, A. (2015). Šola za otroke begunce v Sloveniji. V: *Moje življenje, moje delovanje*. Celje - Ljubljana: Celjska Mohorjeva založba, str. 65–74.
- Mikuš Kos, A. (2016). Velika učna ura človečnosti in solidarnosti. Delo. Sobotna priloga, 19. marec 2016, str. 10–11. <http://www.delo.si/sobotna/velika-ucna-ura-clovecnosti-in-solidarnosti.html> (dostopno 19. 3. 2016).
- Mikuš Kos, A. (2016). Psihosocialni vidiki šolanja otrok priseljencev. V: *Zbornik Različni, a skupaj v izobraževanju – inkluzija otrok priseljencev v izobraževanje*. Ravne na Koroškem, 21. 1. 2016. Zbrala Verdinek Žigon, M. Društvo šolskih svetovalnih delavcev Slovenije. El. knjiga: www.svetovalnidelavec.si.
- Murphy, M. in Fonagy, P. (2013). Mental Health Problems in Children and Young People. V: *Annual Report of the Chief Medical Officer 2012, Our Children Deserve Better: Prevention Pays*. https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/252660/33571_2901304_CMO_Chapter_10.pdf (dostopno 24. 1. 2016).
- Vanaelst, B., De Vriendt, T., Ahrens, W., Bammann, K., Hadjigeorgiou, C., Konstabel, K., ... in Reisch, L. (2012). Prevalence of psychosomatic and emotional symptoms in European school-aged children and its relationship with childhood adversities: results from the IDEFICS study. *European child & adolescent psychiatry*, 21 (5), 253–265.
- Smernice za vključevanje otrok priseljencev v vrtce in šole*, 2012. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo.